

ՀԱՅ-ՎԵՆԵՏ

(ՏԵՍ յէջ 10)

Գ. Անտէրունի կամ Երեստայ Հայ գաղթականութեան յիշատակէն 20 տարի վերջ, առաջին անգամ յիշատակ կ'ըլլայ ի վենետիկ Հայոց տան մէջ մատրան, կամ որպիսի և է պատարագելու տեղոյ, որ Ա. Պարագային մէջ ալ յիշուեցաւ (Բազմ. Խթ. 98): Այս բանն նշանակուած է Հատինէ թարգմանուած պատարագամատուցի մի մէջ և գրուած (յամի 1381) ի Բոլոնիա քաղաքի Իտալիոյ, այն տեղի Հայոց վանատան կամ հոգետան մէջ. գիրքն հիմայ Բարիզու մեծ գրատան մէջ կը պահուի. բայց աստե՛ն մի կ'երեւի բերուած ի վենետիկ. վասն զի վերջի թղթին վրայ կը գրէ Գորգ կամ Գէորգ անուն մէկն՝ յամի 1434, անվարժ ձեռքով բայց տիրաբար, իբրեւ այն աստե՛ն ծանօթ և նշանաւոր անձ մի, ուրիշ պատուաւոր Հայազգի մ'ալ յիշելով կ'ըսէ. «Թէ՛ն ի ՊՁԳ Հայոց. (1434) Ես Գորգս կու տամ Պարոն Յակոբին և իր որդիս զայս Միսալս որ է Պատարագատետր. ով որ զայ ի վենէժս, որ կաւ մի պատարագ առնել, նա առնու և պատարագ առնէ ի Հա տունն» . . . Երկու տող ալ կ'աւելցընէ կիսատ բառերով, որով կ'երեւի պահանջել որ գիրքն ապահով պահէ Պարոն Յակոբն ու իր որդին: — Ինչպէս Գորգի՝ այսպէս Յակոբայ ալ ո՛վ և ուստի զալն՝ յայտնի չէ⁽¹⁾ կրնայ կարծուիլ թէ Ղրիմու կողմէն ըլլայ, զոնէ ժամանակ մի ի վենետիկ բնակելու կամք ունենայովուր, խօսքէն կ'երեւի, որ արդէն կը բնակէր Գորգ ի տան Հայոց, և ուր երբեմն կը հանդիպէին և կը պատարագէին Հայ կարգաւորք: Իսկ պատարագատեղին կ'երեւի թէ սենեկի մէջ խորան կամ սեղան մի էր. և զեւ հաստատուն պատարագիչ կամ մատրանապետ քահանայ չկար. թողունք ուրեմն որ ժամանակն քիչ մ'ալ առաջ երթալով՝ նորէն յերեւան հասնէ Հայոց եկեղեցւոյ խնդիրն ի վենետիկ:

Գ. Հիմայ աչք մի տանք յարեւելս, ուր շատ մեծ քաղաքական փոփոխութիւններ կ'ըլլան, որոյ նմանք հազիւ երբեք հանդիպած են ի պատմութեան. և թէպէտ մեր նպատակէն զուրս է զանոնք քննել կամ յիշել, այլ որովհետեւ վենետաց հետ ալ յարաբերութիւն ունին, ասոնցմով Հայոց հետ ալ եղած է. հարկ է զոնէ մէկ խօսքով միայն ներկայացընել Ասիոյ և Եւրոպիոյ

1 Թերեւս գիպուած ըլլայ, բայց ստոյգ է որ ԺՁ դարու մէջ նաեւ ցկէս ԺԵին, Հայոց տան գլխաւոր բնակչաց և պահպանաց շատերն Գէորգ և Յակոբ կոչուին, և շատ հեղ կը յիշուին այլեւայլ գործերով՝ Գէորգ որդի Յակոբայ, Յակոբ որդի Գէորգայ. այլ թուի թէ ոմանք նոյն ցեղէ են որդի երգի. ասոնցմէ երեք չորսն՝ հարիւր տարեկան մեռած նշանակուած են:

կցորդութեան զեղեցիկ, զարմանալի և բաղդասահման կայուն ու անկայուն կապըն ու միջոցը. Վոսիորի ծովագետն. որոյ արեւելքէն յարեւմուտս անցնելով Օսմանեանը, ոչ միայն կոստանդիանեան հազարամեայ կայսրութիւնը վերացին, այլ եւ նոր դար նոր տեսարան բացին պատմութեան և աշխարհալարութեան, ընդարձակելով զարեւելականութիւն և ամփոփելով զարեւմտականն: Այն ամե, նամեծ յեղափոխութեան ժամանակ և ի տեղին, (ի էջ. Պօլիս), ամեն ազգէ և ամեն աշխարհէ մարդիկ գտնուէին. ոչ այնքան քաղաքական գործոց և զաշխակցութեանց համար, որքան Վաճառականութեան: Այս նկատմամբ՝ յայտ է որ ամենէն գործունեայք և շահավաստակք յԵւրոպէացւոց՝ էին Ճէնովացիք և Վենետը. (երկուքն ալ երբեմն գլխաւորը արեւմտեան վաճառակցաց Հայոց). առաջինը՝ Յունաց օգնական ըլլալով՝ անոնց ճգնաժամ պատերազմին և կայսերական քաղքին նուաճման ատեն, չէին կրնար համարձակիլ յաղթող Սուլտանին առջեւ. իսկ երկրորդը (Վենետը) իրենց խորագէտ քաղաքալարութեամբ, միանգամայն և հակառակութեամբ ընդ Ճէնովացիս, աւելի համարձակ էին. որով՝ այն մեծ և բազմազգի քաղքին մէջ (զատ ի Յունաց) արեւելեան ժողովրդոց պաշտպան կեցան. ասոնք էին Հայք և Հրեայք. յաղթող նոր տէրութիւնն ալ հաւանեցաւ. և այսպէս հեռու և օտար՝ այլ մեծ կենդրոնի մի վրայ՝ նոր կապ մի եղաւ Հայ-Վենետաց:

Ոչ որ կարծեմ կը տարակուսի՝ որ արդէն բաւական բազմութիւն մի Հայոց կար ի էջ. Պօլիս, և թէպէտ նոր գաղթականներով աւելի բազմացուց զանոնք սուլտանն, այլ առաջնոց շատութեանը վկայ է և իրենց յատուկ եպիսկոպոս ունենալն, որ կը յիշուի ԺԴ դարուն սկիզբէն ալ (1307): Քանի որ Վենետոց շարունակեցին իրենց պայքերը⁽¹⁾, նաւարկութիւնը և վաճառականութիւնը ի նորափոխեալ հին քաղաքին, աներկբայ է և Հայոց ոչ միայն իրենց հետ գործ տեսնելն, այլ և անոնց նաւերով երթալ գալն ի Վենետիկ:

Այս մեծ յեղափոխութեան ատեն՝ թէ և ոչ շատ նշանաւոր՝ այլ և ոչ աննշան Հայոց ազգին համար կ'ըլլար՝ իրենց բուն երկիրը. և այն ալ նոր յարաբերութեանց և ժանթութեանց առիթ Հայ-Վենետաց: Մինչդեռ Օսմանեանք ի ԺԴ և ԺԵ դարս փոքր Ասիոյ մէջ դէպ յարեւմուտս և ի հարաւ յառաջ կ'անցնէին՝ մինչև ուր որ տեսանք, Հայաստան և իր զրակից Ասորոց երկիրն՝ անոնց ոչ հեռաւոր տոհմակից երկու թուրք ցեղերու տիրապետաց կամ բռնաւորաց բարբառական իշխանութեան տակ ընկած էր. ժանթ եւ Սեւ և Ճերմակ խոյ կուլած ստմբն. (Քարաբոջոնեզ, Ազգոյնեզ), որք երբեմն իրարու հետ հաշտ և բերեմն անհաշտ՝ անկանոն տէրութեամբ կը նեղէին թէ զիրար և թէ զժողովուրդն: իսկ այն ժամանակ որ Օսմանեանք զօրանալով՝ հաստատեցան էջ. Պօլիսի գահի վրայ, այս ասիական կողմերս ալ զօրացան Սպիտակախոյք նուաճեցին զՍեւախոյս. և ոչ միայն զօրացան՝ այլ եւ քաղաքականութեան ճաշակ առին և

1 Ասոնց ապարանքն՝ Ինչուան հիմայ Պալեօզ կոչմամբ կը յիշուի և կը լսուի ի էջ. Պօլիս:

արեւմտեայց հետ ծանօթութիւն և յարաբերութիւն հաստատեցին. այս բանիս մէջ ալ Վենետաց և Հայոց քիչ շատ գործ կայ։ Այն Սպիտակ տոհմին (թէ և սեւանուն՝ Գարա Օսման կամ Գարա Եօլազ) նահապետն արդէն Տրապիզոնի էդոնենեան Բունաց կայսերութեան հետ ընտանեցեր էր, Ալեքս կայսեր զուստրը կին առնելով. հիմայ իր թոռն՝ անուանին Ուզուն Հասան կամ Հասան Բէկ՝ Բովհաննէս կայսեր զուստրը առաւ (զոր ժամանակակից գրիչք մեր Գեսթինա Խաթուն կոչեն, փոխանակ ըսելու Գեսպոդինա)։ Այս ոչինչ նուազ քան ըզ-Սուլտանն (Մէհմեմէտ) յաղթող ինքնագլուխ Բէկն՝ որ Հայոց, Պարսից և Ասորւոց տիրող երեք զլուխներն ալ վերցուցեր էր և կը միապետէր այնքան ընդարձակ աշխարհաց, ընականապէս սահմանակից կ'ունենար զՕսմանեանս։ Երկու մեծ և հզօր անկախ տէրութիւնք ձեւացան, միշտ աշխարհակալելով. հարկ էր որ այդ ոճով՝ իրարու բարեկամ չլլային, և քիչ ուշ կամ շուտ իրարու զարնուէին։ Ասոնց խորհուրդն և գործն՝ մեր նպատակէն դուրս է. միայն հարկաւոր ըսելիքն այս է, որ Ուզուն Հասան՝ ոչ միայն հզօր այլ եւ հեռատես քան իր նախորդքը, կշռելով իր ոյժը իրեն հակառակող ըլլալու Օսմանեան տէրութեան հետ, և աւոր զինուոց և հրազինուոց առաւելութիւնը, կարեւոր համարեց աւելի կիրթ և վարժ օգնական մ'ունենալ. և աչքը դարձուց զէպ ի Վենետիկ, որոյ վաճառականք և Պայլք վաղուց ի վեր՝ կ'երթեւեկէին և կը նստէին ի Դարբէժ։ Մեր աւելի հեռատես և խորագէտ ծովաքաղաքացիք ալ՝ որչափ որ Օսմանեանց հետ դաշնակցութեամբ և հաշտութեամբ կը վարուէին էլ. Պօլսոյ տիրախոխութեան ատեն, լաւ կը զգային որ չէր կըրնար երկար ատեն տեսել բռնի բարեկամութիւնը. Օսմանեանք ուշ կամ շուտ ընդ ծով և ընդ ցամաք պիտի շարունակէին իրենց յառաջադիմութիւնը. և եթէ ոչ ի ցամաքի՝ այլ ի ծովու մեծ վտանգ կար Վենետաց, իրենց ծովերու մէջ սփռուած հարուստ կղզեաց կորրստեան, և իրենց ծովային զօրութեան՝ անարկու հակառակորդի։ Ապա իրենք ալ աշուղնին դարձուցին առ Հասան Բէկ, ճանչնալով անոր ոյժը, արթնութիւնը, և իրեն նախնեաց աննման քաղաքավարութիւնը. և յառաջ քան իրօք և զրօք՝ ծածուկ կամ համակրական ընտանութիւն մի եղաւ, որ քիչ քիչ փոխեցաւ և ի դաշնակցութիւն։ Վենետաց Դքսին Պայլքն՝ ի դեսպանս փոխեցան, որոց եօթն կամ ութ մէկմէկու ետեւէ եկած են առ Բէկն՝ նոյնքան քիչ տարիներու միջոց (1470-78). ետքի թուականիս (1478) մեռած է Հասան։

Սա զրգուած իր նոր դաշնակիցներէն՝ որք սկսան վախցընել թէ Օսմանեանք կը պատրաստուին իր երկիրները կոխելու, ուղեց կանոնաւոր և հաստատ բարեկամութիւն և օգնականութիւն հաստատել, և սկսաւ իր կողմէն ալ դեսպան խաւրել ի Վենետիկ (1464-8), նախ մէկ երկու Պարսիկ, յետոյ աւելի յաջողելու համար ուղեց Հոռովմայ Ս. Քահանայապետին ալ խաւրել, և այս բանիս յարմարազոյն համարեց քրիստոնեայ մի, Հայ մի։

Եւ Այս երկու դեսպանութեանց միանգամայն կատարող Հայն՝ կոչուէր Միլաթ, ըստ իտալական թարգմանութեան թղթոյ Բէկին (ի պարսկերէնէ), իր հաւատարիմ սպասաւոր կամ պաշտօնեայն. Mando... questo Nontio e fedel

servidor nostro, il qual si chiama *Mirat*, de nazione Armeno. Թուղթն գրուած է ի Սուլտանիա, ուր էր այն ատեն արքայական աթոռ Բէկին, յ'2 օգոստ 1469 տարույ։ Միրասայ անունն կրնար Մուրատ ալ ըլլալ, բայց հաւանազոյն է որ ըլլայ Միրաք, ինչպէս պիտի յիշեմք յետոյ։ Սա թէ յառաջ կամ լինիլը գացե՞ր է և ի Հոռլմ առ Պապն Պօղոս Բ. չեմ գիտեր. այլ ի Վենետիկ հասաւ փեքրուար ամսու մէջ, 1470ին, և մարտի եօթին ներկայացուց իր տիրոջ Թուղթը հանդերձ խաղերէն թարգմանութեամբ. յորում կ'ըսէր Բէկն իր յաղթութիւնները, և երեք տիրապետները վերցընելը. կը մնար չորրորդը՝ զոր կ'անուանէր Օսմանի որդի Մէհմէտ Բէկ (Սուլտանն), զոր և յուսար Վենետաց հաւազօրուն օգնութեամբ, և իր ցամաքային բանակաւ՝ քնել հանել թէ յԵւրոպիոյ և թէ յԱսիոյ. (բայց պատերազմի բաղդն ալ ինչուան վերջ օգնական չեղաւ իրեն)։ Խորագէտ և երբեմն խորամանկ Ներակոյտն չորս ամիս ուշացուց պատասխան տալ Միրաքայ զոր պատուով պահէր ի Վենետիկ. վասն զի այն ատեն Սուլտանին հետ ալ դաշնադրութիւն ունէր, և կը սպասէր իր պատգամաւորաց լուրերուն. և երբ Դրան հետ խօսակցութիւնն յերկարեցաւ, Միրաքայ իմացուց՝ որ իրեն փոխարէն Դուքսն ալ գետպան կը խաւրէ (զկատերինոյ Նրենոյ), և անոր բերնով ամեն բան կը ծանուցանէ. բայց վախնալով ալ որ ճամբան փորձանաց չհանդիպի, պարսկերէն պատասխան մ'ալ գրել տուաւ և յանձնեց առ Միրաք՝ որ տայ տիրոջը. գրուածն՝ շնորհակալութիւն մ'էր բարեկամական, միանգամայն և յորդոր աղէկ պատրաստութեան ընդդէմ Օսմանեանց. որոց դէմ թէ և Հասան իր որդւոյն առաջնորդութեամբ խաւրած էր 40,000 զօրք ի Գարամանիա (Կիլիկիոյ կողմերը), բայց բաւական չէր համարուեր։ Երկու դեսպանք ալ իրենց սպասաւորներով և ընկերներով միատեղ պիտի ճամբուէին, յայտ է թէ, ըստ սովորութեան՝ ընծաներ ալ առնելով և տանելով. բայց պարձեալ դէպք ստիպեցին որ Կատերինոյ ուշանայ ի Վենետիկ մինչև ի սեպտեմբեր ամիս. իսկ Միրաք ալ սպասեց արդեօք եթէ մինակ գնաց, և ի'նչ ընդունելութիւն ունեցաւ ի Հասանայ, յայտնի չէ. որովհետեւ Նրենոյի յատուկ գրած դեսպանութեան պատմութիւնն կորած է։ Բայց յետոյ կ'երեւի թէ Միրաք անակնկալ վախճան մ'ունեցեր է, (համարելով միշտ որ նոյն են Միրաքն և Միրատն)։ — Հասանայ մահուանէն տասն տարի վերջ (1488) կը գրէ Ժամանակակից ազգային մի, թէ Դաւրիժու «դատին թաթար էր, և հալածէր զքրիստոնեայս...» (և) Տաճիկ ոմն Մէհթի սպան զԽօճայ Միրաքն, վաւրն ի Քրիստոս հաւատոց. որ և յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի»։ Այս յիշատակը Յայսմաւորք կ'աւանդեն երկարօրէն, ի 21 Մարտի, որ օր (աւագ ուրբաթուն) նահատակեցաւ. Վենետիկցի ականատեսք ալ պատմեցին իրենց Յովսափատ Պարպարոյ դեսպանին՝ (որ յետ Կատերինոյ եկած էր), ինքն ալ կը յիշէ իր գրած տեղեկութեանց մէջ։

Միրաքայ դեսպանութենէն քանի մի տարի վերջ՝ երկու հեռաւոր դաշնակիցքն Վենետք և Պարսք իրենց կողմը ձգելով զԳարամանն ալ (Կիլիկիոյ մասին իշխողն), քանի մի ծովեզերեայ բերդեր գրաւեցին (Կոռկոս, Սեւեակիա, Սիկոյ

բերդ, և այլն), բայց ցամաքի վրայ առաջ յաջողելով՝ վերջը ձախողելով ի Դերման մեծ պատերազմի մէջ, Հասան յետ քաշուեցաւ, վէնետը ալ կարճ ժամանակ մի ողջունելով իրենց հարց ծանօթ հին դաշնակցաց (Հայոց) ծովափունքը՝ նաւերնին և զէնքերնին յետ դարձուցին, ոչ անցաւ աչօք դիտելով իւրենց ալ անոնց ալ անբաւ հարստութիւն բոլորող Աստայ կիսաւեր բերդերն ու ամայացեալ նաւահանգիստը: Անկէ հեռանալու տտեն կը հանդիպէին ի Կիպրոս, ուր՝ ճիշդ դար մի յառաջ Հայոց իշխանութեան դպրած տարին՝ մասն մի ժողովրդեան՝ անցեր էր այս զրացի կղզին, իրենց Լիզինեան թագաւորաց ազգականաց քով, և ոմանք անոնց արքունեաց մէջ պաշտօնեայ եղած էին, ու մանք ալ գետիններ գնած տեղացի դարձեր. որոց սերունդէն դեռ գտուին մինչեւ այսօրս ալ: Բայց այս յիշեալ ժամանակս (1475) Կիպրոսի Լիզինեան թագաւորաց ցեղն ալ նուազեր էր, և թագաւորութիւնն ընկած վերջի թագաւորին կնոջ, զեղեցկութեամբ և պէսպէս բաղդով հռչակեալ վէնետկեցի Կատարինէ Գոռնարոյ դշոյի, որ վերջինն եղաւ Կիպրոսի և Երուսաղեմի հետ Հայոց թագունի ալ անուանելու, և զնոյն զրոյմելու իր շիրմին վրայ ալ, ի վէնետիկ ուր ճարտարութեամբ կամ խարէութեամբ փոխադրեցին զինքը՝ իր հայրենակիցքըն վէնետը, և մինչեւ ի մահն օրինաւոր թագուհւոյ պատուով և անուամբ մեծարեցին. որոց փոխարէն՝ այն մեծ և պողաբեր գինեբեր Կիպրոս կղզին՝ իրենց հասարակապետութեան ժառանգութիւն ըրին, յամին 1489: Բայց շմոռցան և զՀայս. և երբ կղզւոյն առաջին կուսակալ հոգցող կարգեցին (զօգոստինոս Պարպարիկոյ), յատկապէս պատուիրեց յերակոյտն (ի 27 օգոստ. 1489) որ Հայոց ալ սահմանեալ թոյակները տայ իւրաքանչիւր արդեանց համեմատ. բայց երբ անոնք հեռանան կամ մեռնին՝ անոնց տեղ ուրիշ անձ չի դնէ, առանց ծերակուտին հարցընելու⁽¹⁾:

Թայտ է ասով՝ որ Ռուբինեանց պայազատաց՝ վերջին Գ. Կոստանդեանց և Լեւոնեանց ազնուական Հայ պաշտօնէից սերունդքն՝ դեռ աւելի քան զդար մի և մինչեւ ի վերջ ԺԵ դարու՝ կերպով մի կը յաջորդէին իրենց նախնեաց ի Կիպրոս, նա եւ ընդ իշխանութեամբ վէնետաց. որոց ոչ սակաւ օգտակար ծանօթիւն և ծառայութիւն ալ ըրին թէ այս թէ յաջորդ դարուն մէջ, քանի որ անոնք կը ջանային Պարսից ձեռօք իրենք զիրենք ապահովել յօսմանեանց, ինչպէս պիտի տեսնեմք այս ետքի դարուս (ԺԶ) սկիզբները, յետ յիշելու քանի մի Հայոց երեւոյթ կամ յիշատակ ի բուն ի վէնետիկ, նախորդ (ԺԵ) դարու յետին տասնամեկին միջոց:

1 Armeniis dari facies pro eorum merito statuto stipendium suum consuetum. Loco autem eorum qui pro tempore deficiunt, non surrogabis aliquem, absque expressa licentia et ordine nostro.